

The process of liberation of art in general and theatrical in particular has shifted and is constantly evolving towards getting rid of the dictates of worldview principles and aesthetic systems that determined the ways of development of art in previous years. The solution of the problems of visualization of the artistic and figurative organization of the stage space is the principle of universalism of the stage environment, plastic embodiment of ideas. At the end of the XXth century artists turned to a variety of artistic techniques in an effort to embody the symbolic subtext and philosophical content of the dramatic material by enriching the palette of expressive and technical means. The scenography system combines various elements, visual and plastic characteristics of materials to metaphorize the action. The large-scale, monumental plastic embodiment of the main idea of the artist – scenographer coexists with the empty space of the stage. At the end of the twentieth century we observe the mutual enrichment and spiritual growth of artists – scenographers who form the artistic and figurative solution of the play and the audience, able to perceive and care about the metaphorical symbolic sphere of plastic – spatial coordinates of the play.

Key words: scenography, performance, artistic image, Ukrainian theater.

Т. К. Огневая, канд. филос. наук, доц.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
ул. Владимирская, 60, г. Киев, 01033, Украина

ХУДОЖЕСТВЕННО-ОБРАЗНЫЕ ОСОБЕННОСТИ УКРАИНСКОЙ СЦЕНОГРАФИИ XX СТОЛЕТИЯ

Осуществлен анализ условий и факторов развития театрального искусства и сценографии как его неотъемлемой части на протяжении XX столетия в Украине. Уровень сценичного оформления в Украине 20–30-х годов соответствовал эталонам мирового искусства, был ключом для творческих поисков и оригинальных художественно-образных решений. Среди сценографов-новаторов того времени стоит отметить наследие А. Петрицкого, В. Меллера и А. Хвостенко-Хвостова. Впоследствии утвержденный по указанию коммунистической партии стиль "соцреализм" воздействовал на развитие украинской культуры. В театральном искусстве, и, в частности, сценографии, наблюдается постепенный отход от художественно-образной трактовки оформления сцены в сторону реалистического визуального ряда, изображавшего место действия пьесы. Несмотря на давление идеологии, некоторые спектакли в Украине можно привести как пример попыток воплотить художественно-образное сценографическое решение. Видное место среди не менее даровитых художников сцены послевоенной Украины занимает Даниил Лидер. Кроме творческих достижений, ценен его вклад в развитие украинского искусства в целом – создание собственной школы сценографии и теоретически-практической лаборатории для художников сцены. Художественно-образные решения Д. Лидера отличаются масштабом сопоставлений и глобальностью проблематики. Благодаря стремлению продемонстрировать собственное видение места сценографии в искусстве театра выпускники мастерской Д. Лидера фактически меняют и визуализируют в личных проектах новые принципы формирования художественно-образного сценического оформления. На рубеже 1980–1990-х годов в культуре Украины происходят кардинальные изменения – страна получает Независимость и свободу творчества. Решением задач визуализации художественно-образной организации сценического пространства становится принцип универсализма, что предполагает использование разнообразных элементов, пластических характеристик материалов, новых технических возможностей для метафорично-символической реализации идеи спектакля. Масштабное, монументальное пластическое воплощение основной идеи художника-сценографа сосуществует с детализированным оформлением или даже с пустым пространством сцены. Этот период характерен взаимообогащением и духовным ростом сценографов, формирующих художественно-образное решение спектакля, и зрителей, способных воспринимать метафорично-символическую сферу пластически-пространственных координат спектакля.

Ключевые слова: сценография, спектакль, художественный образ, украинский театр.

УДК: 316.772.2:391.9:81'33

О. А. Пушонкова, канд. филос. наук, доц.
Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого,
буль. Тараса Шевченка, 81, м. Черкаси, 18031, Україна
krapki@ukr.net

АНТРОПОЛОГІЯ ЖЕРТВИ В КУЛЬТУРНИХ ПРАКТИКАХ ПОСТСУЧАСНОСТІ

Досліджено антропологічний вимір дослідження феномену жертви крізь призму концепції Рене Жирара та сучасних розвідок нігілістичних тенденцій культурних сценаріїв з домінуючими полярними психотипами. Досліджено значення теорії Рене Жирара у вивченні архетипної основи жертвової поведінки, її історичних джерел та міфологічного підґрунтя. Виявлено культуротворчу специфіку сучасних форм протидії віктимності та ціннісні суперечності фігури жертви в умовах нових загроз людству, зміни комунікаційного простору культури у напрямі все більшої залежності від медійних платформ. Встановлено зв'язок деяких аспектів жертвової поведінки від зразків ідентичності, що пропонує формат едоністично-розважальної культури, яка обумовлює нарцисично спрямований вибір або ескапістську поведінку. З'ясовано характер взаємовпливу між образами жертви доби полімедійної комунікації та культурних практик, які набувають характеру ритуального відреагування архайчного внутрішнього конфлікту в контексті культурно-травматичного дискурсу.

Ключові слова: антропологія жертви, культурні архетипи, жертвопринесення, віктимність, психологія агресії, нарцисизм, ескапізм, культурно-травматичний дискурс.

Постановка проблеми. XXI століття здійснює нові виклики проекту "людина" і, зважаючи на те, що зміни відбуваються надто швидко, ситуативні міфи залишаються ситуативними, а увага зміщується до більш усталених архетипних форм та універсалій, на основі яких підспудно вибудовується культура. Жертвопринесення – найдавніша архайчна форма, один з елементів ритуальних практик, наче забутий, але оживий у нових культурних контекстах та реаліях. Дослідники приділяють цьому достатньо уваги на міждисциплінарній платформі, проте актуальності набуває дослідження антропології жертви у культурних практиках, які протягом XX – на початку XXI ст. демонструють яскраві закономірності рольових інверсій, що сходять до архайчних форм. Тим більш важливим є звернення до нового синонімічного ряду понять, які оформлюють постсучасний дискурс жертви. Нові форми каналізації агресії складають дещо

змінене уявлення про статус жертви у сучасній культурі та форми її адаптації. Це потребує звернення до сучасних психологічних досліджень, що базуються на сценарному підході, та культурфілософських розвідок новітніх форм сучасного нігілізму.

Аналіз досліджень і публікацій. Антропології жертви приділив багато уваги у своїх працях Р. Жирар ("Насильство і священство" (1972), "Цап відбуйвало" (1982)). Міметичну теорію Р. Жирара розвивають його учні Д. Алісон, Б. Шантр, Ж.-М. Угурлян, В. Палафер. Д. Фрезер – основний попередник Р. Жирара – приділив багато уваги вивченню ритуальних практик жертвопринесення. Також різні аспекти антропології жертви розкрито у Гійома де Машо, де Местра, Ф. Ніцше, З. Фрейда, В. Савчука, О. Зігмонта. Г. Михайлов розглядає жертвопринесення як перформативний феномен сучасної поп-культури; О. Зігмонт досліджує проєкції

міметизму жертвопринесення у сучасній культурі; І. Сидоренко вивчає феномен "жертвенної кризи" сучасності; В. Бочарова, спираючись на теорію Р. Жирара, приділяє увагу насильству як соціальному феномену. Дослідники архаїчного "магічного мислення" – Е. Еванс-Прітчард, К. Леві-Стросс, К. Леві-Брюль, А. Юбер, М. Мосс, А. ван Геннеп – розкривають проблематику чистого-нечистого, сакрального-світського у ритуальних практиках, що побудовані на жертвопринесенні. З. Фрейд, Е. Фромм, Е. Берн, С. Карпман, П. Горностай розглядають сценарні аспекти поведінки жертви. Проблематику її культурних репрезентацій розгорнуто у теоріях М. Фуко, З. Баумана, В. Крауса та ін.

Мета статті. Дослідити особливості антропології жертви у полі культури кінця XX – поч. XXI ст. та культурні практики, у яких ми знаходимо міф про жертвопринесення.

Виклад основного матеріалу дослідження. З точки зору культурної антропології ідея жертви виходить з практики жертвопринесення, а відтак – тісно пов'язана з проблемою насильства. Рене Жирар досліджує суспільну природу жертвопринесення, розкриває становлення його ритуальних форм, образ "цапа відбувайла" у різних історичних умовах, використовуючи передусім контексти структурної антропології К. Леві-Стросса. Дослідження привертає увагу своєю багатоаспектністю.

Рене Жирар звернув увагу на процес сакралізації жертви, але водночас на амбівалентне до неї ставлення. Жертва є об'єктом ненависті, але може стати об'єктом поклоніння й обожнювання (проте лише після її принесення). Відомий постулат теорії Рене Жирара відображає цей парадокс: "вбивати жертву це злочин, оскільки вона є священною [...] але жертва не буде священною, якщо її не вбити" [4, с. 7]. Цей парадокс виникає у роздумах вченого над функціями жертвопринесення у теорії Юбера і Мосса [10].

Продуктивним є вивчення жертвопринесення з точки зору ритуальних практик. Як зазначає Р. Жирар, "ритуали – це теми або мотиви всередині величезного культурного тексту" [4], і, звісно, невід'ємним є зв'язок міфу і ритуалу, що виступають основою його сценарію. Але зв'язок жертвопринесення з насильством обумовлює культурний припис, що "потрібно знайти радикально інше насильство, насильство воістину вирішальне і остаточне, яке б раз і назавжди з насильством покінчило" [3, с. 40]. І цей пошук має також втілюватися у певній ритуальній формі.

Рене Жирар у книзі "Насильство і священне" посилається на Конрада Лоренца, австрійського вченого-етолога. Теорія Лоренца базується на ідеї внутрішньовидового насильства, яке є проявом істинної агресії. Насильство всередині виду проходить за межі природної обумовленості самозбереження. Посилаючись на Лоренца, Р. Жирар згадує про різновид риб, які, не маючи довгий час супротивника, "звертають свої агресивні тенденції проти власної родини і в результаті її знищують" [4, с. 2]. У цій теорії ритуал є формою каналізації агресії, яка протистоять деструкції. Тому людство створило жертвопринесення як форму відреагування спонтанного насилля. Це дозволяє приборкати вибух агресії, коли треба уникнути війни, і ця спроба врегулювання, за Р. Жираром, обслуговується міфом. Біблія, на відміну від міфу, дає слово жертві, сироті, вдовиці, навіть царю. В ідеалі деструктивне насилля може зупинити цап відбувайло. Ідеал жертви в християнстві – добровільна жертва.

Жертва завжди винна, проте вона водночас відновлює мир і злагоду в суспільстві. Розвиток правової ку-

льтури привів до того, що держава бере на себе функцію вирішувати долю жертви. Проте у XX ст. ми бачимо вибух насильства, адже не працюють ніякі фільтри обмеження агресії. В сучасному суспільстві залишаються архаїчно-язичницький і християнський способи здолання ескалації насилля. Ідея колективної відповідальності стає все більш умовною. Як зазначали Е. Еванс-Прітчард, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Стросс, магічне мислення завжди шукає жертву, тобто цапа відбувайла. У колективному несвідомому людства зберігається в архетипній основі тенденція до гоніння.

У книзі "Цап відбувайло" Р. Жирар досліджує жорстокі культурні практики під час епідемій, коли відбувався пошук того, хто порушив базові правила спільноти та має бути покараний як причина епідемії. Це питання, хто саме стає жертвою. Раніше віктимність залежала лише від однієї ознаки – жертва мала бути чужинцем. Тут має прояв тема колективно вигнаного або вбитого чужинця. Друга ознака – жертва є фізично поневіченою, і це завжди було основою для гоніння. Розглядаючи феномен колективних гонінь, Р. Жирар згадує побиття євреїв під час Чорної чуми, полювання на відьом тощо. Він пише: "під колективними гоніннями я розумію акти насильства, здійснені безпосередньо смертоносними натовпами" [3, с. 5]. На думку вченого, такого роду дискримінація розгортається в кризові періоди, які послаблюють регулятивну функцію суспільних інститутів. Мета жертвового заміщення – "обманути" насилля. Жертва є заміщенням усіх членів суспільства, і вона одразу їм усім приноситься, "невгамовне насилля шукає і в результаті завжди знаходить замісну жертву" [3, с. 8].

В ритуальних системах у жертву приноситься тварина (як заміщення людини) або сама людина, тому "функція ритуалу в тому, щоб "очищати" насильство, тобто "обманувати" його та переклювати на жертв, помсти за яких можна не боятися" [4, с. 49].

Ідея ритуальної нечистоти формує цілий комплекс дій очищення та запобігання контакту з такими жертвами, на кшталт заразної хвороби. У виборі жертви грає роль так зване міметичне уподібнення. Окремі його аспекти було досліджено Р. Кайуа та Ж. Лаканом як підсвідоме тяжіння до мімікрійного злиття. Жертва має бути схожою і несхожою водночас, належати водночас до внутрішнього і зовнішнього.

О. Зигмонт, відомий дослідник спадщини Р. Жирара, зазначає, що причина ворожнечі якраз полягає у бажанні стати таким, як хтось інший, тому Р. Жирар "виходить від поняття міметичного бажання: людина хоче що-небудь лише тому, що цього хоче інший" [5, с. 35]. І ця суперечність тотально проявляється насамперед у братських взаєминах. Адже брати схожі і несхожі водночас.

Ідеал наслідування завжди передбачає дистанцію, але у боротьбі за блага відбувається своєрідне присвоєння собі якостей іншого. Наше бажання спрямовується не лише на речі, а на буття іншої людини, стаючи бажанням поглинути, щоб нею стати. Ресентимент виступає як заздрість, ненависть, неприязнь. Згадаймо ревності Каїна до Авеля, взаємини Кастора і Поллукса. Це відносини також у дзеркальних парах ворогуючих братів: між Осірісом і Сетом, Отом і Ефіальтом та ін.

Відносини "вчитель – учень" у культурі також є амбівалентними. Наприклад, Геракл вбив Ліна і Хірона, і таких міфологічних пар багато. Аспекти суперництва свідчать про те, що культура розвивається на неприязні. Річ у тому, що ідея боротьби двійників (вічно ворогуючих братів та побратимів) полягає не у їх відмінності, а, навпаки, схожості – і в цьому полягає конфлікт взаємного віддзеркалення. Ми часто у конфліктах помі-

чаємо схожість в агресії, методах та зброї опонентів. Під час зіткнення вже не зрозуміло, хто у чому винен. Насилля у крайнощах значно прискорюється, коли відповідь на удар є більш потужною, ніж сам удар.

У суспільстві, побудованому на моделі змагальності, відбувається пошук рятівних жертв, що знизять рівень агресії. Р. Жирар показує, що цап відбувалося – це не лише сучасна яскрава метафора з дещо зневажливою конотацією. Ми звикли сприймати цапа відбувалося як віктимну постать (від лат. *victima* – жертва), проте у контексті християнства цей образ пов'язується з добровільною жертвою, яка після вигнання або смерті стає сакральною. Чому? Тому що вона виступила медіумом деструктивної агресії і врятувала суспільство від її надміру. З іншого боку, це нагадує колективне санкціоноване вбивство, за яке ніхто не несе відповідальності. І з цього дійства твориться мир і злагода.

Як зазначає Р. Жирар, "трагічний агон – це агон без рішення", "трагедія – це рівновага ваг, але ваг не справедливості, а насильства" [4, с. 60]. Це ситуація, коли конфлікт принципово не може бути вирішений мирним шляхом. Метафізичне бажання веде до саморуйнування, проте є вихід у певній конверсії свого бажання, свідомій відмові від нього. Звідси – ідея релігійного звернення. Жертва рятує ситуацію у міфологічній логіці саморуйнування. Жертва цапа відбувалося після смерті або вигнання стає сакральною, тому що вона врятувала суспільство від надмірної агресії. Жертва виступає як медіум агресії, і це стає двигуном розвитку культури. Наявність цапа відбувалося заміщує велике насилля на більш локальне.

Р. Жирар помічає, що у XX ст. насилля набуває колективного характеру, це століття геноцидів і терактів. Жертвопринесення у XX ст. перстає бути лише індивідуальним і набуває колективного характеру. Наприклад, геноциди цілих народів, теракти, дискримінація спільнот за різними ознаками. Р. Жирар не робить чітких висновків у роботі 1972 року, проте цю тенденцію він помічає, а сьогодні ми бачимо її розгортання. Він аналізує війни з точки зору проявів насилля, де має значення, хто нападає, а хто обороняється. Те, що люди наносять один одному удари, збільшуючи їх силу в геометричній прогресії, проявляється не лише у війні, а й у, наприклад, потлачі, де відплата стає все більшою, що робить обмін нерівноцінним. Нерівноцінність у насиллі призводить до того, що посилюється неприязнь, коловорот насилля стає тотальним і з нього неможливо вийти. Двійники переживають конфлікт взаємного віддзеркалення, будучи схожими в агресії та її методах. Насилля у крайнощах прискорюється, звідси новий образ апокаліпсиса Р. Жирара – повсюдна радикалізація.

Суголосними до цих ідей є ідеї французького філософа М. Маффесолі. Він досліджує соціокультурний парадокс кінця XX – початку XXI ст. – особливу форму соціальності як сукупності маргінальних співтовариств, колективна чуттєвість яких презентує особливий дух емоційної співпричетності, де розум та раціональність заміщуються емоційним реагуванням. Це соціальність множини, "племінна соціальність" або "нова соціальність малих груп". Приєднання до колективних емоцій дає безпеку, проте ці колективні емоційні сили М. Маффесолі розуміє в конфліктній перспективі, приписуючи динамічну енергію переважно "темній" компоненті, адже лише боротьба й аморальні дії можуть створити соціальну солідарність. Сучасне суспільство він бачить як мережу егоцентричних локальних афективних груп, які отримують життєву енергію за допомогою боротьби і насильства. З одного боку, в невелич-

ких спільнотах твориться простір суверенності, що відчужує людину від економічного та політичного порядку, з іншого – влада усіляко має підтримувати цю суверенність. Стабільність цієї системи М. Маффесолі пропонує розглядати як "конфліктну гармонію" [9]. М. Маффесолі продовжує скептичну лінію Р. Жирара, який, власне, сперечався з К. Лоренцом стосовно оцінки внутрішньовидової агресії, про яку вже йшлося. Напружені стосунки "завдяки інстинкту агресії і створеному ним ранговому порядку можуть надавати суспільству у багатьох відношеннях корисну структуру і міцність" [8, с. 93]. Сам Р. Жирар вважав, що агресія, яка проникає всередину групи, "руйнує механізми соціального буття і ставить суспільство в цілому на грань життя і смерті" [4, с. 70].

Отже, насилля завжди бореться проти істини. Примирення – складний процес усвідомлення, що розрізнення немає і ми можемо дійти згоди, адже "... хто б не грав насиллям, зрештою, сам стане його іграшкою" [4, с. 342]. Р. Жирар пише про "принципове значення, яке має метаморфоза згубного насильства для будь-якої людської спільноти. І оскільки є принципова нездатність будь-якої спільноти проникнути в секрет цієї метаморфози, це призводить до того, що люди стають приреченими на ритуал" [4, с. 143].

Сьогодні повсюдний радикалізм розгортає інверсійну модель жертвопринесення, коли жертви стають масовими (війни, геноциди, теракти). Австрійський вчений В. Краус пише про особливості сучасних форм нігілізму, говорячи про мутацію його історичних моделей. На його думку, проблема нігілізму замовчується, адже "нігілізм злився зі своєрідним неврозом і відбувся їхній "ядерний синтез" [7, с. 53]. Проте властиві людині агресивні потяги, на думку філософа, приборкати можливо лише через поступовий розвиток ціннісної сфери. Це єдине, що може запобігти самознищенню людства. В. Краус зазначає, що "у політичних диктатурах, як-от гітлерівський режим чи комуністичні держави, нігілістичні настрої можуть стати масовим явищем у колосальних масштабах і з жахливими наслідками" [7, с. 93].

У цьому контексті ідея міметизму, запропонована Р. Жираром, набуває більш загрозливого характеру. Негативний міметизм у зв'язку з біологічними механізмами мімікрії розглядає Р. Кайуа, і він зазначає, що уподібнення може бути негативним. Так, "нерідко комаха уподібнюється не просто рослині або речовині, а й гнилій рослині або речовині, що розкладається" [6, с. 98]. Р. Кайуа говорить про викривлені форми психастенії, адже пізнання "прагне до усунення усіх розрізень, до редукції усіх опозицій, так що метою його є запропонувати нашій чуттєвості ідеальне вирішення конфлікту з навколишнім світом і тим самим задовольнити її прагнення уходу від свідомості і життя" [6, с. 102].

У врегулюванні конфліктів архаїчна жертва, за Р. Жираром, могла стати причиною усунення конфлікту через жертвопринесення. У сучасних конфліктах часто присутня маніпулятивна стратегія – жертва, навпаки, стає причиною конфлікту та зумовлює його виникнення. Тому ідея жертви для нас сьогодні означає дещо інше. Уявлення про індивідуальну жертву усувається на другий план. Сьогодні дискурс жертви – це статистика смертей в авіакатастрофах, автокатастрофах, нещасних випадках, пандеміях тощо. Рефлексувати власну трагедійність буття та "жертву в собі" стає практично неможливим в нарцистично-гедоністичній орієнтації культури. За В. Краусом, сьогодні агресія не знаходить виходу, вона спрямовується або на себе, або на інших, є знищенням або самознищенням. Як і в трикут-

нику С. Карпмана, усі учасники драматичного трикутника (Жертва, Переслідувач, Рятівник), або "трикутника долі", – є жертвами.

Феномен жертви також набуває нової актуальності для культури кінця XX – початку XXI століття, коли оформлюється культурно-травматичний дискурс з його ідеями "вимушеного повторення" культурної травми. Так, Дж. Александер розглядає процеси травматизації історичної пам'яті у контексті також індивідуальних поведінкових патернів. Жертва конструюється відповідно до моделі культурної травми, і це загострює проблему культурної ідентичності. Часто культурне самоусвідомлення жертви стає неможливим у зв'язку з замовчуванням. Тоді травма, яка не вербалізується, візуалізується, і ми можемо бачити її невимовлені репрезентації у культурі. Складні схеми процесу травми допомагають зрозуміти основну суперечність, чому "дії, спрямовані на вбивство цілого народу, такі травматичні для мільйонів безпосередніх жертв, так рідко відбувались у свідомості більш широкого кола людей" [1, с. 37]. Це свідчить про актуалізацію архетипного рівня прояву. Конструкції образу жертви в медіа об'єднують спільноту, проте часто десакралізація жертви призводить до того, що вона втрачає функцію посередництва між богами і людьми, світом живих і мертвих.

Христос викриває людську природу насилля – це одна з основних думок Р. Жирара. Жертва – добровільна. Проте історично вона перестає бути добровільною, а стає примусовою. При цьому, за психоаналітичними приписами переживання травми, люди не усвідомлюють себе жертвами, будучи в ролі жертви. Разом з тим сучасні форми жертвопринесення носять інверсійний характер. Практики сучасної повсякденної культури – булінг, газлайтинг, тролінг, цькування, у яких кожен потенційно може стати жертвою.

У більш глобальному масштабі Р. Жирар говорить про сучасну ескалацію насилля з пошуком жертв, адже вже не працюють ніякі фільтри обмеження. Відбувається повернення до примітивних язичницьких форм. Вони повторюються в усіляких видах цькування і насильства. Образи небезпек створюють сучасний медійний дискурс боротьби з токсичними людьми, рептилоїдами, зловияками нарцисами і, традиційно, з демонами.

Ідея ізоляції жертви є архетипною. У Р. Жирара є роздуми стосовно епідемій. Ставлення до вірусу в усі часи – це однозначно його заперечення та виключення з суспільства разом з його носіями, навіть на рівні слововжитку. Р. Жирар прямо ув'язує це ставлення до небезпечного вірусу з проблемою каналізації деструктивної агресії в суспільстві. Ми звичайно обираємо оборонну позицію стосовно небезпечного вірусу, активно вилучаємо його з нашого внутрішнього простору. Це відбувається за принципом давньої заборони торкатися вбивці, щоб не заразитися від нього негативом і злом. У давнину вбивці не можна було торкатися навіть оком, тобто дивитися на нього. Звідси виникла ідея вигнання як такого. Але у сучасному вірусу є не лише ім'я, в нього є образ – ми знаємо, як він виглядає, з численних картинок в Інтернеті, і хоча він невидимий в реальному житті, ми не можемо від нього відділитися в медіа, він серед нас, хочемо ми цього чи ні. Тривале перебування в ситуації усвідомлення, що ми усі можемо бути його потенційними жертвами, нагадує "лімінальне зависання" в стані жертви, яке очікує розв'язки.

У А. ван Геннепа, відомого франко-бельгійського дослідника ритуалів, ініціація розглядається кризь призм трьох стадій ритуалу: сепаративна (вихід учасника ритуалу з повсякденної соціальної структури); ліміна-

льна (перехідна стадія перебування "ні тут ні там"); реінтегративна (повернення в рамки звичної соціокультурної ситуації). Саме на лімінальній стадії відбувається "випадіння" з соціуму. Є випадки, коли цей "перехідний, або проміжний, період розтягнутий настільки, що він є автономним (самостійним) етапом" [10, с. 5]. Саме у ритуалах очищення ця стадія грає визначальну роль, а тому має відношення до антропології жертви, функція якої – через себе очистити суспільство. Тому "серія обрядів переходу (відділення, проміжний стан, включення) складає основу ритуалу жертвопринесення" [2, с. 70]. В лімінальній фазі перестають діяти соціальні обмеження, соціальний контроль, а часто ініційовані переживають стани, наближені до жертви, стани між життям і смертю.

Стан лімінальності також цікавить і британського антрополога В. Тернера, який у своїй теорії намагається представити соціальні ритуали як динамічний процес, через пояснення змісту ритуальних дій та їх ціннісних засад [11]. Розглядаючи різновиди ритуалів, він окремо виділяє "ритуали лих, які виконуються для умиротворення або вигнання надприродних істот або сил, які накликають, згідно з повір'ями, хвороби, невдачі, гінекологічні нездужання, серйозні тілесні ушкодження тощо" [11, с. 32]. Вивчаючи ритуальні системи аборигенних народів, він доходить висновку, що важливості набуває дослідження генезису ритуалу і його функцій у процесі виникнення соціальності.

Висновок. Досліджуючи сакральний характер жертви за Р. Жираром у процесах десакралізації сучасної культури, ми робимо висновок про збереження і сутісну трансформацію цього визначального архетипу як медіума агресії.

Зважаючи на деяку зміну функцій жертвопринесення у XX столітті, виправданим є підхід з точки зору дослідження ритуальних практик та здобутків сучасного сценарного підходу з врахуванням основних ідей культурно-травматичного дискурсу.

У новітніх сценаріях формується модель тотальної жертви, яка втратила функцію каналізації суспільної агресії, потрапляючи у замкнене коло знищення або самої себе, або інших (В. Краус), або яка "застрягає" у "трикутнику долі", де усі виявляються жертвами (С. Карпман). Гедоніст, який страждає від нестач у пласкому повсякденні, втративши трагедійність власного буття в культурі, виступає як її репресований суб'єкт, який, проте, згідно з психоаналітичною теорією культурної травми, не усвідомлює цього.

У практиках повсякдення (булінг, газлайтинг, тролінг) жертвою може виступити будь-хто і в будь-який час. У більш глобальному вимірі йдеться про колективний характер жертвопринесення, про що свідчать тенденції радикалізму, тероризм, війни, геноциди тощо. Архаїчне відреагування внутрішнього конфлікту жертви породжує нові практики, нарцистичний вибір або ескапістську поведінку.

Властиві людині агресивні потяги приборкати можливо лише через поступовий розвиток ціннісної сфери (В. Краус). Це єдине, що може запобігти самознищенню людства та вирішити проблему внутрішньовидової агресії, яка з різних точок зору розглядалася К. Лоренцом і Р. Жираром.

Перспективами наступних розвідок є дослідження тілесності, яка поступово позбавляється сама себе і виводить проблематику жертви на рівень фізичного існування людства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александер Дж. Культурная травма и коллективная идентичность / Дж. Александер // Социологический журнал. – 2021. – № 3. – С. 6–40.
2. Геннеп А. ван. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / А. ван Геннеп. – М.: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 1999. – 198 с.
3. Жирар Р. Козел отпущения / Пер. с фр. Г. Дашевского; Предисл. А. Этгинда / Р. Жирар. – СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2010. – 336 с.
4. Жирар Р. Насилие и священное / Р. Жирар. – СПб.: Новое лит. обозрение, 2010. – 448 с.
5. Зыгмонт А., Дюков Д. Философия насилия и сакрального Жоржа Батая и Рене Жирара в сравнительной перспективе [Электронный ресурс] / А. Зыгмонт, Д. Дюков. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/filosofiya-nasiliya-i-sakralnogo-zhorzha-bataya-i-rene-zhirara-v-sravnitelnoy-perspektive/viewer>
6. Кайуа Р. Миф и человек. Человек и сакральное / Р. Кайуа. – М.: ОГИ, 2003. – С. 83–104.
7. Краус В. Нігілізм сьогодні, або Терплячість світової історії / Перекл. з німецької М. Павлюка / В. Краус. – К.: Основи, 1994. – 124 с.
8. Лоренц К. Обратная сторона зеркала / Пер. с нем. А. И. Федорова; Под ред. А. В. Гладкого; Сост. А. В. Гладкого, А. И. Федорова; Послесл. А. И. Федорова / К. Лоренц. – М.: Республика, 1998. – 393 с.
9. Маффесоли М. Околдованность мира или божественное социальное [Электронный ресурс] / М. Маффесоли. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Article/Maff_OkMir.php
10. Мосс М., Юбер А. Очерк о природе и функции жертвоприношения / М. Мосс, А. Юбер // Мосс М. Социальные функции священного: Избр. произведения; пер. с франц. под общ. ред. И. В. Утехина. – СПб.: Евразия, 2000. – С. 7–103.
11. Тэрнер В. Б. Символ и ритуал / В. Б. Тэрнер. – М.: Наука, 1983. – 277 с.

REFERENCES

1. Aleksander, Dzh. (2021). Kul'turnaya travma i kolektivnaya identichnost' [Cultural trauma and collective identity]. *Socziologicheskij zhurnal*, № 3, 6–40.
2. Genep, A. van. (1999). *Obryady' perekhoda. Sistematicheskoe izuchenie obryadov* [Rites of passage. Systematic study of rituals]. Moscow, Izdatel'skaya firma "Vostochnaya literatura" RAN.
3. Zhirar, R. (2010). *The Scapegoat*. SPb., Izd-vo Ivana Limbakha (In Russian).
4. Zhirar R. (2010). *Violence and the Sacred*. SPb., Novoe lit. Obozrenie (In Russian).
5. Zygmont, A., Dyukov, D. *Filosofiya nasiliya i sakral'nogo Zhorzha Bataya i Rene Zhirara v sravnitel'noj perspektive* [The philosophy of violence and the sacred by Georges Bataille and René Girard in a comparative perspective]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/filosofiya-nasiliya-i-sakralnogo-zhorzha-bataya-i-rene-zhirara-v-sravnitelnoy-perspektive/viewer>
6. Kajua, R. (2003). *Myth and a Man. Man and the Sacred*. Moscow, OGI, 83–104 (In Russian).
7. Kraus, V. (1994). *Ni'gi'li'zm s'ogodni', abo Terplyachi'st' svi'tovoyi i'storii* [Nihilism today, or Patience of World History]. Kyiv, Osnovi.
8. Lorenz, K. (1998). *Behind The Mirror*. Moscow, Respublika.
9. Maffesoli, M. *Okoldovannost' mira ili bozhestvennoe soczial'noe* [The enchantment of the world or the divine social]. Retrieved from http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Article/Maff_OkMir.php
10. Moss, M., Yuber, A. (2000). *Ocherk o prirode i funkczii zhertvoprinosheniya* [Essay on the nature and function of sacrifice]. In Moss, M. *Soczial'ny'e funkczii svyashhennogo: Izbr. proizvedeniya*. SPb., Evraziya.
11. Turner's V. V. (1983). *Simvol i ritual* [Symbol and ritual]. Moscow, Nauka.

Надійшла до редколегії 31.10.21

O. A. Pushonkova, PhD, Associate Professor
Bogdan Khmelnytsky National University of Cherkassy
81, Taras Shevchenko Boulevard, Cherkassy, 18031, Ukraine

ANTHROPOLOGY OF VICTIM IN POSTMODERN CULTURAL PRACTICES

The article examines the anthropological dimension of the victim phenomenon through the prism of Rene Girard's concept and modern studies of nihilistic tendencies of cultural scenarios with dominant polar psychotypes. The significance of Rene Girard's theory in the study of the archetypal basis of victim behavior, its historical sources and myth-ritual basis is studied. The cultural specifics of modern forms of counteracting victimhood and value contradictions of the victim's figure in the conditions of new threats to humanity, changes in the space of culture in the direction of increasing dependence on media communication platforms, are revealed. Some aspects of the victim's behavior have been linked to identity patterns which suggests a hedonistic-entertaining culture format that results in narcissistic choices or escapist behavior. The article clarifies the nature of the interaction between the images of the victim in the era of multimedia communication and cultural practices which acquire the character of a ritual response to the archaic internal conflict in the context of cultural-traumatic discourse.

Examining the sacred nature of the victim in the processes of desacralization of modern culture, according to R. Girard, preservation and essential transformation of this defining archetype as a medium of aggression is concluded.

In the modern scenarios a model of total victim is formed that has lost the function of channeling social aggression, falling into a vicious circle of destruction of either oneself or others (W. Kraus), or which is "stuck" in the "triangle of fate", where everyone is a victim (S. Karpman).

A hedonist who suffers from shortcomings in a flat everyday life, having lost the tragedy of his own existence in the culture, acts as its repressed subject, but is not aware of it, according to the psychoanalytic theory of cultural trauma. However, in everyday practices (bullying, gaslighting, trolling) anyone can be a victim at any time. In a more global dimension, we are talking about the collective nature of sacrifice, as evidenced by the tendencies of radicalism, terrorism, war, genocide, etc.

It is possible to eliminate human inherent aggressive instincts only through the step-by-step development of the value sphere (W. Kraus). This is the only thing that can prevent the self-destruction of the mankind and solve the problem of intraspecific aggression, which was considered from different points of view by K. Lorenz and R. Girard.

Key words: victim anthropology, cultural archetypes, sacrifice, victimhood, psychology of aggression, narcissism, escapism, cultural-traumatic discourse.

O. A. Пушонкова, канд. филос. наук, доц.
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
бул. Тараса Шевченка, 81, г. Черкаси, 18031, Україна

АНТРОПОЛОГИЯ ЖЕРТВЫ В КУЛЬТУРНЫХ ПРАКТИКАХ ПОСУЩЕСТВЕННОСТИ

Рассмотрено антропологическое измерение исследования феномена жертвы сквозь призму концепции Рене Жирара и современных исследований нигилистических тенденций культурных сценариев с доминирующими полярными психотипами. Проанализировано значение теории Рене Жирара в изучении архетипной основы жертвенного поведения, ее исторических источников и мифоритуального основания. Выявлена культуротворческая специфика современных форм противодействия виктимности и ценностные противоречия фигуры жертвы в условиях новых угроз человечеству, изменения коммуникационного пространства культуры в направлении все большей зависимости от медийных платформ. Установлена связь некоторых аспектов жертвенного поведения от образов идентичности, предлагающих формат гедонистически-развлекательной культуры, которая обуславливает нарциссически направленный выбор или эскапистское поведение. Проанализирован характер взаимовлияния между образами жертвы эпохи полимедийной коммуникации и культурных практик, приобретающих характер ритуального отреагирования архаического внутреннего конфликта в контексте культурно-травматического дискурса.

Ключевые слова: антропология жертвы, культурные архетипы, жертвоприношение, виктимность, психология агрессии, нарциссизм, эскапизм, культурно-травматический дискурс.